

W ramach działu IX, poświęconego toporom i siekierom, ukazały się już dwadzieścia cztery tomy, w których omówiono tego typu znaleziska z obszarów: Anglii⁵, Rumunii⁶, Słowacji⁷, Niemiec i obszarów ościennych⁸, Półwyspu Iberyjskiego⁹, Austrii¹⁰, Francji¹¹, Włoch¹², Bułgarii¹³, Węgier¹⁴, Moraw¹⁵, Bałkanów¹⁶ i terenów pozaeuropejskich¹⁷. Znaleziskom z obszaru Polski poświęcono do tej pory aż trzy tomy¹⁸, a kolejny jest w przygotowaniu¹⁹.

Omawiana przeze mnie praca, pióra Marka Gedla — autora wielu tomów *Prähistorische Bronze-funde*²⁰ — stanowi IV część publikacji dotyczących toporów i siekier znanych z naszego kraju (w przygotowaniu znajduje się część II). Dzielać materiał zabytkowy na poszczególne tomy, wzięto przede wszystkim pod uwagę różnice typologiczne, a nie chronologiczne. W niniejszej publikacji omówione zostały następujące przedmioty: topory, siekiery, młoty, kowadła, dłuta, szydła, małe narzędzia z dętowatym zakończeniem, datowane od młodszej epoki kamienia do młodszego okresu wczesnej epoki żelaza. Warto zaznaczyć, że Autor, poza brązowymi, uwzględnił zabytki miedziane i żelazne oraz — jako uzupełnienie — formy odlewnicze.

Przedstawiony w pracy materiał Marek Gedl zebrał w latach 1980–1988 w trakcie kwerend muzealnych, przeglądania zbiorów archiwalnych i literatury (s. III). Został on uzupełniony do 1998 r. Taki stan rzeczy dezaktualizuje go w pewnym stopniu, ale nie jest to winą Autora. W okresie oczekiwania pracy na druk dokonano bowiem reformy administracyjnej kraju; obecnie w coraz większej liczbie publikacji podawana jest lokalizacja stanowisk zgodna z reformą²¹.

⁵ T. 1: P. Harbison, *The Axes of the Early Bronze Age in Ireland*, München 1969; t. 7: P. K. Schmidt, C. B. Burges, *The Axes of Scotland and Northern England*, München 1981; t. 22: G. Eogan, *The Socketed Bronze Axes in Ireland*, Stuttgart 2000.

⁶ T. 2: A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, München 1970; t. 5: A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien II*, München 1975.

⁷ T. 3: M. Novotná, *Die Äxte und Beile in der Slowakei*, München 1970.

⁸ T. 4: B.-U. Abels, *Die Randleistenbeile in Baden-Württemberg, dem Elsaß, der Franche-Comté und der Schweiz*, München 1972; t. 10: K. Kibbert, *Die Äxte und Beile im mittleren Westdeutschland I*, München 1980; t. 13: K. Kibbert, *Die Äxte und Beile im mittleren Westdeutschland II*, München 1984; t. 20: K. Pászthory, E. F. Mayer, *Die Äxte und Beile in Bayern*, Stuttgart 1998; t. 23: F. Laux, *Die Äxte und Beile in Niedersachsen I (Flach- Randleisten- und Absatzbeile)*, Stuttgart 2000.

⁹ T. 6: L. Monteagudo, *Die Beile auf der Iberischen Halbinsel*, München 1977.

¹⁰ T. 9: E. F. Mayer, *Die Äxte und Beile in Österreich*, München 1977.

¹¹ T. 11: M.-B. Chardenoux, J.-C. Courtois, *Les haches dans la France Méridionale*, München 1979.

¹² T. 12: G. L. Carancini, *Le asce nell'Italia continentale II*, München 1984.

¹³ T. 14: H. Todorova, *Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien*, München 1981.

¹⁴ T. 15: P. Patay, *Die kupferzeitlichen Meißel, Beile und Äxte in Ungarn*, München 1984.

¹⁵ T. 17: J. Říhový, *Die Äxte, Beile, Meißel und Hämmer in Mähren*, Stuttgart 1992.

¹⁶ T. 18: Z. Žeravica, *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatien, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*, Stuttgart 1993.

¹⁷ Zob. przyp. 4.

¹⁸ T. 16: A. Szpunar, *Die Beile in Polen I (Flaschbeile, Randleistenbeile, Randleistenmeißel)*, München 1987; t. 21: J. Kuśnierz, *Die Beile in Polen III (Tüllenbeile)*, Stuttgart 1998; oraz recenzowany tu t. 24: M. Gedl, *Die Beile in Polen IV (Metalläxte, Eisenbeile, Hämmer, Ambosse, Meißel, Pfrieme)*, Stuttgart 2004.

¹⁹ A. Szpunar, *Die Äxte und Beile in Polen II (Absatz- und Lappenbeile)*.

²⁰ Dz. II, t. 15: *Die Bronzegefäße in Polen*, Stuttgart 2001; Dz. VI, t. 4: *Die Dolche und Stabdolche in Polen*, München 1980; Dz. VII, t. 4: *Die Messer in Polen*, München 1984; Dz. VIII, t. 4: *Die Rasiermesser in Polen*, München 1981; Dz. XI, t. 6: *Halsringe und Halskragen in Polen I (Frühe bis jüngere Bronzezeit)*, Stuttgart 2002; Dz. XIII, t. 4: *Die Nadeln in Polen I (Frühe und ältere Bronzezeit)*, München 1983; Dz. XIV, t. 10: *Die Fibeln in Polen*, Stuttgart 2004; Dz. XV, t. 1: *Die Toilettergeräte in Polen*, München 1988; Dz. XVIII, t. 4: *Die Sicheln in Polen*, Stuttgart 1995; Dz. XXI, t. 2: *Vorlausitzer Kultur*, Stuttgart 1992.

²¹ Np. J. Dąbrowski, *Ältere Bronzezeit in Polen. Starsza epoka brązu w Polsce*, Warszawa 2004.

Omawiany tom składa się z dwóch głównych części: *Wstępu* (s. 1–17) i *Znalezisk* (s. 18–115). Nie umieszczono w nim *Zakończenia*, które stanowi także część charakterystyczną układu pracy w tej serii. Tak jak w innych tomach przedstawiono wykazy i rejestry: skrótów umieszczonych w tekście (s. 118), literatury (s. 119–125), muzeów i kolekcji, z których pochodzą zabytki (s. 126–127), objaśnienia skrótów dotyczących map (s. 128) oraz alfabetyczny spis miejscowości, w których znaleziono omawiane przedmioty (s. 129–134).

We *Wstępie*, po ogólnym wprowadzeniu, omówiono *Funkcje* zabytków (s. 1–3), zaczynając od miedzianych i brązowych toporów z późnego neolitu oraz wczesnego i starszego okresu epoki brązu, które mogły służyć jako narzędzia lub insygnia władzy, a rzadziej jako broń; pochodziły one w większości z ośrodków południowych. Następnie przedstawiono żelazne topory, które pojawiają się pod koniec epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza. Łączone są z wpływami przedscytyjskimi i scytyjskimi oraz halsztackimi (siekiery ze skrzydełkami). Uznawane są za broń lub przedmioty pełniące funkcję reprezentacyjną. Dalej opisano żelazne siekiery z tuleją, które genetycznie są związane z okazami brązowymi, ale wykonane z innego metalu (żelaza) i inną techniką (kucia). Używane były jako narzędzia lub broń, zależnie od ich wielkości i wagi.

Nie uwzględnione w tytule pracy, a spotykane — choć rzadko — młoty i kowadła z metalu przeznaczone były do kucia półfabrykatów i większych żelaznych przedmiotów. Dłuta służyły jako broń lub narzędzia, zaś szydła jako narzędzia.

W dalszej części *Wstępu* przedstawione zostały *Techniki wykonywania* (s. 3–5) omawianych przedmiotów. Większość z nich zrobiono z miedzi lub brązu techniką odlewania — o czym świadczą szwy odlewnicze. Małe okazy miedziane i brązowe, tak jak i żelazne, wytwarzano metodą kucia. Autor podkreślił, że wykonano analizy metaloznawcze licznych egzemplarzy z ziem polskich, dzięki czemu można określić pochodzenie surowca użytego do ich produkcji. Dotyczy to zwłaszcza przedmiotów żelaznych.

W podrozdziale *Stan źródeł* (s. 5–7) Marek Gedl omówił trudności, z jakimi się zetknął, tworząc katalog. Z prezentowanych w pracy 598 przedmiotów, 378 znajdowało się w muzeach lub innych zbiorach w Polsce i Niemczech — można je było opisać i narysować z oryginałów. Wiele egzemplarzy zaginęło w wyniku działań wojennych; informacje o nich oraz rysunki pochodzą z literatury i archiwów.

Podrozdziały *Zróżnicowanie kulturowe* (s. 7–10) i *Podsumowanie* (s. 10–17) stanowią dwie ostatnie części *Wstępu*. W pierwszej z nich naszkicowano zmiany kulturowe na obszarze Polski od 5 tys. p.n.e. do okresu halsztackiego D, związane z wpływami kulturowymi z południa i rozprzestrzenieniem przedmiotów metalowych. W drugiej omówiono szczegółowo poszczególne typy zabytków, ich pochodzenie oraz kontekst kulturowy. Pierwsze z uwzględnionych typów siekier — miedziane — pojawiają się na ziemiach polskich w inwentarzach kultur schyłkoweolitycznych, najmłodsze — żelazne — związane są z kulturami pomorską i kurhanów zachodniobałtyjskich.

Do tej pory nie wypracowano w polskiej literaturze jednolitego systemu chronologicznego dla epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Szkoda, że recenzowana przeze mnie praca nie zawiera zestawienia dotyczącego tego zagadnienia. Autor posługuje się głównie systemem Montellius–Kostrzewski, pisze o okresach I–V epoki brązu i okresach halsztackich C–D, a niejednokrotnie odwołuje się do systemu „naddunajskiego”: na s. 8 (drugi wiersz od dołu) koreluje początek II okresu epoki brązu z okresem BB₁, zaś na s. 35 (pierwszy wiersz od dołu) jest mowa o połowie II okresu epoki brązu i okresie brązu B₂–C₁.

Drugą, najbardziej obszerną część pracy stanowią *Znaleziska*. Zostały podzielone na poszczególne kategorie zabytków (topory, siekiery, młoty, kowadła, dłuta, szydła i dodatkowe formy odlewnicze), a w ich ramach są przedstawione poszczególne typy i warianty w porządku chronologicznym. Każda jednostka taksonomiczna zawiera opis charakterystyczny dla całej serii Prähistorische Bronzefunde: najpierw krótki opis jej cech, następnie w kolejności alfabetycznej nazwa miejscowości, na terenie której zostały odkryte poszczególne okazy wchodzące w skład tej jednostki. Każdy egzemplarz opisano według następującego schematu: numer katalogowy, miej-

scowość²², gmina, województwo²³, (dawny powiat), warunki znalezienia, cechy mierzalne przedmiotu (odesłanie do odpowiedniej tablicy), wykaz zabytków współznalezionych, obecne miejsce przechowywania, odwołanie do literatury, jeżeli był publikowany. Następnie znajdują się wiadomości dotyczące chronologii opisanych zabytków, analogii, a jeśli były importowane — dróg, jakimi docierały na terytorium dzisiejszej Polski.

Spośród 598 skatalogowanych zabytków 499 było opublikowanych w innych pracach, a 99 przedstawiono w recenzowanym tomie po raz pierwszy. Marek Gedl, tworząc katalog, wykonał rysunki 342 oryginalnych zabytków, a 171 przytoczył za innymi autorami, 85 nie zostało zilustrowanych. Dwie ostatnie kategorie dotyczą przeważnie okazów, które zaginęły (220 egzemplarzy).

Zdecydowana większość przedstawionych w pracy zabytków została odkryta w Polsce zachodniej, południowej i północnej (tabl. 32–33). Jest to charakterystyczne dla występowania wszystkich przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

Najwięcej, 230 spośród omówionych okazów, zostało znalezionych na cmentarzyskach, 122 na osadach, 90 w skarbach, 71 to tzw. luźne znaleziska, a okoliczności znalezienia 80 są nieznane.

Omawianie poszczególnych typów zabytków rozpoczne od toporów i siekier, które — jako jedyne z prezentowanych w niniejszej pracy — odpowiadają tytułowi działu IX (Äxte, Beile) Prähistorische Bronzefunde.

Wczesne miedziane Schaftlochhäxte²⁴, które znaleziono na ziemiach polskich, datowane są na koniec neolitu i początek epoki brązu. Trzy pierwsze z omawianych typów: Płočnik (nry 1–4)²⁵, Vidra (nry 5–6) i Crestur (nry 7–7A), są związane z kulturą nadcaisańską i pojawiają się na naszych obszarach wraz z przedstawicielami tej kultury. Wskutek tych ruchów ludnościowych powstała kultura nazwana przez archeologów lendzielsko-połgarską, w której zasięgu znajdowane są omówione zabytki (s. 11, 18–22).

Nieco późniejsze od omówionych okazów są Schaftlochhäxte typów: Székely-Náduvar (nr 8), Jászladány (nry 9–12), Mezőkeresztés (nr 13) i Şiria (nry 14–16), związane z kulturą Bodrogkeresztúr. Docierały one na nasze ziemie przez przełęcz karpackie i używane były głównie przez ludność kultury lendzielsko-połgarskiej (s. 11–12, 22–25).

Pojedynczym znaleziskiem jest topór ze Szczecina-Śmierdnicy (nr 17) znany ze stanowiska kultury pucharów lejkowatych. Określono go jako import, jednak bez wyraźnego wskazania miejsca, gdzie miałby zostać wykonany (s. 12, 24–25).

Miedziany topór z Suchej Wielkiej (nr 18) pochodzi z terytorium kultury Bodrogkeresztúr lub badeńskiej (s. 12, 25). Okaz typu Baniabic, znaleziony w Rudnej Małej (nr 19), a także topór z Muniny (nr 20) być może należy łączyć z kulturą Chłopice-Veselé (s. 12, 25–27). Z tą kulturą związane są także topory typów Dumbrăvioara (nry 21–23) i Stublo (nry 24–26), będące importami z południa (s. 12, 27–28).

Ostatnim omawianym miedzianym egzemplarzem jest zweischneidige Axt ze Stażek (nr 27; s. 28).

Następną kategorią są topory brązowe. Pojawiają się w kulturze unietyckiej, a zwłaszcza w jej klasycznej fazie; datowane są na I okres epoki brązu (Aunjetizer Doppeläxte, nry 28–33; s. 13, 29–30).

Z terenów Pomorza znane są pojedyncze topory: Knaufhammeraxt z Brzeźna (nr 34), okaz z Worowa (nr 35) i egzemplarz z Przecmiana (nr 36). Wydaje się, że są to przedmioty miejscowej produkcji (s. 14, 31–32).

²² Omawiając część katalogową, warto wspomnieć, że nazwy miejscowe mają prawidłową pisownię. Wydaje się to oczywiste, szczególnie ze względu, że Autor jest Polakiem, ale przy braku korekty jest to znaczące.

²³ Z uwagi na długi okres oczekiwania na druk nazwa województwa jest podawana zgodnie z reformą administracyjną Polski z 1975 r. Obecnie, jak pisałam wyżej, stosuje się opis według ustawy z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu trójstopniowego podziału terytorialnego Państwa (Dz.U. Nr 96, poz. 603).

²⁴ Nazwy grup, typów i wariantów zabytków cytuję w języku niemieckim, ze względu na brak ich niektórych odpowiedników w języku polskim.

²⁵ W nawiasie podałam numery katalogowe.

Na początek II okresu epoki brązu datowany jest Schaftlochaxt typu Śant-Dragomirešty (nr 36A), związany z kulturą Otomani, a także Schaftröhrenaxt typu Křtěnov (nr 37) odkryty na obszarze zajmowanym przez kulturę przedłużycką, stanowiący najprawdopodobniej import z Czech (s. 14, 32–33).

W przeciwieństwie do II okresu epoki brązu pojawiają się starsze Nackenscheibenäxte typu B₁, odmiany Mezöberény (nry 38–41) i odmiany Iclod (nr 42), oraz młodsze typu B₂, odmiany Stefkowa (nry 43–49) i odmiany Tachlovice (nry 50–52), oraz najmłodszy typu B₃ (nr 53; s. 14, 34–39). W tym miejscu katalogu Autor umieścił zaginiony topór z Ulucza (nr 54), który nie należy do określonego typu; pochodzi ze skarbu odkrytego w Karpatach w pobliżu Sanu (s. 14, 39–40).

Na młodszą fazę kultury przedłużyckiej datowane są Doppelarmknäufe (nry 55–58), uznane za importy z południa, prawdopodobnie ze Słowacji (s. 14, 40–41).

Jedną z większych grup stanowią czekany typu Nortycken²⁶ (nry 59–78); były one w powszechnym użyciu w II i III okresie epoki brązu. Ich kształt i sposób zdobienia rowkami lub żeberkami nawiązują do Aunjetizer Doppeläxte i na tej podstawie można sądzić, że reprezentują ich rozwiniętą formę (s. 14, 41–44).

Znaleziska brązowych toporów z końca epoki brązu i początków epoki żelaza są wyjątkowe. Okazy takie pochodzą ze skarbów z Witkowa (nr 79), Kalinówki Kościelnej (nr 80) i Gęsiej Góry (nr 80A); przedmiot brązowy o kształcie topora o nieznanach okolicznościach odkrycia pochodzi z Motkovic (nr 81; s. 15, 44–46).

Od okresu halsztackiego D występują na naszych ziemiach topory (czekany) żelazne (nry 83–90). Związane są one z najazdami „scytyjskimi” na obszary kultury łużyckiej (s. 15–16, 46–51).

Siekierki brązowe omówione zostały w częściach I–III dotyczących ziem Polski²⁷, dlatego Marek Gedl w recenzowanym tomie skupił się na siekierach żelaznych, traktując je jako uzupełnienie do wyżej wymienionych okazów. W okresie halsztackim C pojawiają się Ärmchenbeile (nry 91–143). Częściowo są one importami z obszarów wschodniohalsztackich, ale nie można wykluczyć, że wykonywano je na miejscu (s. 16–17, 51–59).

Drugą dużą grupę żelaznych siekier stanowią Tüllenbeile (nry 144–248). Występują one we wczesnej epoce żelaza w obrębie kultur: łużyckiej, pomorskiej i kurhanów zachodniobałtyjskich (s. 17, 59–71).

Jako dodatkowe przedmioty Autor zamieścił w katalogu młoty: brązowy (nr 249) i żelazny (nr 250; s. 16, 71–72), oraz kowadła (nry 251–252) wykonane — jak się ocenia — pod koniec epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza (s. 16, 72–73).

Dwie ostatnie duże grupy zabytków tworzą dłuta (nry 252A–436) oraz szydła (nry 438–538; s. 73–111). Nie będę się nimi zajmować, ponieważ nie są głównym przedmiotem pracy.

Pod koniec części katalogowej Autor omówił gliniane, kamienne i metalowe formy odlewnicze do produkcji siekier (nry 539–558; s. 111–115).

Bibliografia znajdująca się po części tekstowej zawiera wybór literatury obejmujący tylko książki oraz listę cytowanych czasopism. Odczuwalny jest brak artykułów publikowanych w czasopismach i seriach wydawniczych.

Drugą co do wielkości część pracy stanowią tablice z rysunkami omawianych przedmiotów. Są one wykonane w sposób bardzo staranny, tak jak we wszystkich tomach Prähistorische Bronzefunde. Na tablicach nry 1–31 przedstawiono kolejno większość omawianych i skatalogowanych zabytków w sposób bardzo przejrzysty. W górnej części, nad rysunkiem, wymienione są kategorie zabytków, w części dolnej, pod rysunkiem — miejscowości, z jakich przedmioty te pochodzą. Jeśli rysunki są powielane z literatury, to jest podane także nazwisko autora pracy oraz skala. Następna, podwójna tablica (nry 32–33) przedstawia mapę Polski z zaznaczonymi miejscami znalezisk wraz z zachowaną numeracją z katalogu oraz — dla łatwiejszej orientacji — literowe symbole nazw niektórych miejscowości (objaśnienia zamieszczono na s. 128). Na tablicach nry 34–40 umiesz-

²⁶ Äxte vom Typ Nortycken — w literaturze polskiej określane jako „czekany”.

²⁷ Zob. przyp. 18 i 19.

